

تعارضات تفکر فمینیستی و نقش مادری در اسلام

بهاره هاشمی^۱

چکیده

مبنای شکل‌گیری فمینیسم به‌عنوان یک جنبش اجتماعی در آغاز، برابری میان زن و مرد بود؛ اما به فراخور زمان، جریانات دیگری از آن متولد شدند که برخی از آنها تنها برای حقوق برابر به مبارزه برخاسته بودند، بلکه قائل به دیدگاه برتری زن نسبت به مرد در همه جهات بودند. فمینیسم در نیمه دوم قرن بیستم به حوزه آکادمی ورود پیدا کرد و به نظریه‌پردازی در بسیاری از علوم پرداخت. در این میان خانواده یکی از موضوعاتی است که همواره موردتوجه نظریه‌پردازان فمینیسم بوده و نظریات متفاوت و جهت‌گیری‌های ایشان سبب تغییر در مفهوم نهاد خانواده در قرن اخیر شده است. خانواده رکن اساسی جامعه است و مادر بعنوان ستون اصلی خانواده و شرط پویایی و استواری آن، وجوب روابط صحیح و پایدار میان زن، شوهر و فرزندان است. جامعه کنونی ایران به‌عنوان مهم‌ترین کشور شیعی سعی در پیاده‌کردن اصول و راه کارهای اسلام در زمانه‌های مختلف کرده؛ ولی این امر تحت‌تأثیر عوامل متعددی از جمله: ورود فرهنگ غرب به کشور به‌خصوص آثار جنبش فمینیسم، و... است که آموزه‌های اسلامی را در مواردی کمرنگ نموده است. در این مقاله سعی شده تا با روش اسنادی، به بررسی تأثیر فمینیسم بر جایگاه مادر در نهاد خانواده بپردازیم و در این میان به نقش‌زن به‌عنوان زیربنای اصلی خانواده که مورد بیشترین هجوم فمینیسم است پرداخته شده و این نتیجه به‌دست‌آمده که با نفوذ تفکر فمینیستی در جامعه همچنان تفکر اسلامی مبنی بر حفظ کانون خانواده، اهمیت نقش مادری و همسری، رشد و تعالی زن در کنار مراقبت از حریم خانواده و... سرلوحه زندگی زن ایرانی قرار دارد و هنوز هم مهم‌ترین نقش خود را در خانواده و حفظ و تعالی آن می‌بیند. ولی در زمینه حجاب و بروز تقیّدات مذهبی در این زمینه بسیار کاهش یافته، و لزوم فرهنگ‌سازی صحیح را در این زمینه نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: خانواده، خانواده ایرانی، فمینیست

مقدمه

بی‌تردید خانواده رکن اساسی جامعه انسانی است و شرط پویایی آن وجوب روابط صحیح و پایدار میان زن و شوهر و فرزندان است. اسلام به‌عنوان عالی‌ترین راهنمای حیات بشری بهترین هدایتگری و نظریه‌پردازی در مورد خانواده را انجام داده تمامی دستورات اسلام به‌نوعی ناظر بر صیانت از خانواده است. اما در جوامع اسلامی از جمله جمهوری اسلامی ایران تغییرات عمده و مخربی در سایه شوم تبلیغات غربی و فمینیستی در حوزه زنان و خانواده صورت گرفته است. به صورتی که در اثر فاصله‌گرفتن از آموزه‌های دینی مشکلات و ناهنجاری‌های زیادی در این جوامع ایجاد شده است

تفکرات فمینیستی به معنای زن‌گرایی زنانه‌نگری آزادی‌خواهی زنان و به معنای دفاع از حقوق زنان مبتنی بر این انگاره اومانیزم و سکولاریسم با تأکید بر غیرطبیعی دانستن نابرابری موجود و حرکت به سمت برابری با موقعیت برتر زنان آسیب‌های زیادی را بر زنان جامعه وارد کرده است به‌طوری‌که زنان و دختران خانه و خانواده را برای رسیدن به حقوق برابر رها کرده و بیشتر وقت خود را در ادارات و محل‌های کسب در آمد می‌گذرانند. کودکان در مهدهای کودک در کنار مربیان با تربیتی مغایر با تربیت مادران شکل می‌گیرند. اگر از آنها سؤال شود که اسلام در مورد شغل زنان و کارهای بیرون از منزل چه دیدگاهی دارد آن را مغایر نظریه فمینیستی نمی‌دانند. به نظر می‌رسد تعارضات این دو نوع تفکر هنوز برای آنها روشن نشده است. حال این سؤال مطرح می‌شود که تعارضات بین تفکرات فمینیستی و نقش مادری چیست؟

درک تأثیر تفکرات فمینیستی بر تعارضات مادری از اهمیت بالایی برخوردار است زیرا می‌تواند به مادران در درک بهتر تجربیات خود و یافتن راهبردهای مؤثرتری برای مقابله با چالش‌های مادری کمک کند.

یافته‌های این تحقیق می‌تواند به درک بهتر تأثیر تفکرات فمینیستی بر تعارضات مادری کمک کند و به مادران در یافتن راهبردهای مؤثرتری برای مقابله با این چالش‌ها یاری رساند. تحقیقات متعددی به بررسی ارتباط بین فمینیسم و مادری پرداخته‌اند. برخی از این تحقیقات نشان داده‌اند که مادران فمینیست بیشتر در معرض تعارضات نقش قرار می‌گیرند، درحالی‌که برخی دیگر نشان داده‌اند که فمینیسم می‌تواند به مادران در مقابله با این تعارضات کمک کند.

کتاب نابرابری جنسی از دیدگاه اسلام و فمینیسم توسط حجت الاسلام حسین بستانی نجفی نوشته شده این کتاب به ۷ گرایش فمینیستی همراه با چهره‌های شاخص آن و نقد اجمالی نظریه های فمینیستی پرداخته است.

کتاب زنان و فمینیسم؛ کتاب داستانی است که به حمایت از آرمان های فمینیستی می‌پردازد و اینگونه از ادبیات اغلب از نابرابری های حقوقی موجود در اجتماع انتقاد می‌کند و در راستای تصحیح این نامردی و نابرابری ها قدم برمی‌دارد.

مقاله پیامدهای فمینیسم در خانواده به قلم حسن یوسف زاده نگارش شده بیشتر در مورد تربیت کودکان و فرزندان خانواده پرداخته شده است.

مقاله گفتمان فمینیستی در ایران به قلم محمدرضا زیبایی نژاد که به غیر ایرانی بودند مهم نیست در ایران پرداخت کنم تا وقتی با فرهنگ و دین ما ندارد و کاملاً در تضاد است و به ماسبق ش از دوران مشروطه اشاره کرده.

مقاله دین و جریان شناسی فمینیست در ایران بعد از انقلاب نوشته اسماعیل الهام پور که در آن به تضاد جریان فمینیست با اسلام پرداخته است و باعث تضاد های گرایشی در نوجوانان و جوانان شده و سولاتی در مورد نابرابری های زن و مرد در دین اسلام.

تأثیر جنبشهای فمینیسم بر تحول مفهوم خانواده به قلم مریم غنی زاده باقی و فائزه ورمزیار از اساتید دانشگاه خوارزمی انجام شده در آن تأثیر مکتب فمینیسم بر خانواده را بررسی نموده اند. بررسی بحران مادری در جهان غرب و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی نوشته مونس سیاح و اکرم حسینی مجرد نیز یکی از مقالات خوب در این زمینه است که بررسی موضوع پرداخته است.

تحقیقات گسترده ای پیرامون فمینیستی ایران انجام شده از جهات گوناگون مثل برابری قانونی و حقوقی ارزشی توانایی حذف مرد از خانواده و غیره ما قصد داریم به ریشه تاثیر تفکرات فمینیستی در خانواده ایرانی بپردازیم این که چگونه جلوه های این تفکر به صورت نامحسوس در خانواده ایرانی جای گرفته است.

مفهوم فمینیسم

واژه فمینیسم از ریشه فامنین گرفته شده که در فرانسوی و آلمانی به معنای زن یا جنس مؤنث است که خود از ریشه لاتینی فمینا (Femina) گرفته شده است زبان فارسی معادل‌هایی چون زن‌گرایی زنانه‌نگری و آزادی‌خواهی زنان برای این واژه پیشنهاد شده است.^۱

اما در اصطلاح دفاع از حقوق زنان مبتنی بر انگاره اومانیزم و سکولاریسم با تأکید بر غیرطبیعی دانستن نابرابری‌های موجود و حرکت به سمت برابری یا موقعیت برتر زنان.^۲

فمینیسم یک جنبش متحد نیست؛ اما از این دیدگاه ناشی می‌شود که زنان ستم‌دیده هستند.^۳

واژه فمینیسم برای اولین بار در سال ۱۸۳۷ وارد زبان فرانسه شد، فرهنگ لغت ربر بر این کلمه را چنین تعریف می‌کند: «آیینی که طرفدار گسترش حقوق و نقش‌زن در جامعه است.»^۴ در تعریف دیگری فمینیسم به‌عنوان یک حرکت جهانی، سیاسی برای آزادی زنان توصیف شده است.^۵ بر اساس تعریف دیگری فمینیسم نظریه‌ای است که به تحلیل روابط جنسیت می‌پردازد.^۶

تکثر و تنوع فمینیسم سبب عدم ارائه تعریف واحد از آن است. باوجود این پژوهش‌های انجام شده در حوزه فمینیسم تقسیم‌بندی آن را به شکل «موج‌های سه‌گانه» و یا «گرایش‌های فمینیست» مطرح نموده است. نوشتار حاضر در ادامه به سه موج فمینیسم که بر مبنای مقاطع تاریخی و از منظر جامعه‌شناسان تقسیم‌بندی شده است اشاره می‌کند. به‌علاوه اخیراً سخن از موج چهارمی نیز به میان آمده است.

الف: تعارضات اعتقادی تفکر فمینیستی و نقش مادری در اسلام

برخی از گرایش‌های فمینیستی با آموزه‌ها و ارزش‌های اسلامی در تضاد هستند.

۱. تقی آزاد ارمکی، جامعه‌شناسی خانواده ایرانی، (تهران، سمت، نوبت هشتم، ۱۳۹)

۲. نرگس رودگر، فمینیسم تاریخچه نظریات گرایش‌ها، (قم، دفتر مطالعات و تحقیقات قم، چاپ اول،

(۱۳۸۸)

۳. Pamela Abbott, Claire Wallace and Melissa Tyler, An introduction to sociology: feminist perspectives (London: Routledge, ۲۰۰۵), ۱۲, ۳۲.

۴. آندره میشل، جنبش زنان: فمینیسم، ترجمه هما زنجانی زاده (تهران: نیکا، ۱۳۸۳)، ۱۱

۵. Finn Mackay, Radical Feminism (New York: palgrave macmillan, ۲۰۱۵), ۳

۶. حمیرا مشیرزاده، از جنبش تا نظریه اجتماعی، تاریخ دو قرن فمینیسم (تهران: شیرازه، ۱۳۹۰)

یکی از مهم‌ترین تعارضات، نگاه مختلف به نقش‌زن و مرد در خانواده و جامعه است. اسلام نقش‌ها و وظایف متفاوتی را برای زن و مرد در نظر گرفته است که بر اساس فطرت و آموزه‌های دینی تعیین شده‌اند. از دیدگاه اسلام، زن مسئولیت اولیه تربیت فرزندان و مدیریت امور منزل را بر عهده دارد و مرد وظیفه دارد که نفقه خانواده را تأمین کند و در تربیت فرزندان یاریگر زن باشد.^۱ اما برخی از گرایش‌های فمینیستی، خواهان برابری مطلق زن و مرد در تمام زمینه‌ها، از جمله نقش‌ها و وظایف خانوادگی هستند. این امر می‌تواند به نادیده‌گرفتن تفاوت‌های فطری و مسئولیت‌های ذاتی زن و مرد در خانواده منجر شود و به آسیب‌های اجتماعی و اخلاقی در تربیت فرزندان و بنیان خانواده منجر شود. همچنین، برخی از گرایش‌های فمینیستی، حجاب و تعهدات خانوادگی را مانعی برای پیشرفت و آزادی زنان می‌دانند و به دنبال ترویج آزادی‌های فردی و برابری جنسیتی بدون در نظر گرفتن آموزه‌های دینی هستند.^۲ بنابراین، برخی از گرایش‌های فمینیستی با آموزه‌ها و ارزش‌های اسلامی در تضاد هستند و می‌توانند به آسیب‌های اجتماعی و اخلاقی در خانواده و جامعه منجر شوند.

۱. ستیز با خانواده و مادری

فمینیسم که محصول عصر روشنگری در اروپاست، با انگیزه‌های تاریخی و عوامل اجتماعی در بروز آن، زنان را در موقعیتی قرارداد که دیگر تمایلی به تجربه نقش مادری نداشته و خود را درگیر مسائل جذاب‌تری از بارداری، زایمان، شیردهی و تربیت فرزند کرده بودند که نتایج زودبازده‌تری به همراه داشت. موقعیت اجتماعی، درآمد منظم و تضمین شده، سرگرمی‌های لذت‌بخش خارج از منزل و ارضای خواسته‌های مادی و معنوی، از جمله عوامل مشوق زنان در خودداری از پذیرش نقش مادری بود.^۳

فمینیسم که نتیجه تفکرات سکولاریسم، لیبرالیسم و اومانیسم بود، تلفیقی از این سه نوع تفکر را در عمل به ظهور رسانده و در پی آن آزادی مطلق، بی‌توجهی به ارزش‌های اخلاقی که میراث

۱. زهرا حسینی، نقش زن در خانواده از دیدگاه اسلام، (تهران، مجله زن و خانواده، ۱۳۹۲)، شماره ۳

۲. مریم غنی زاده بافقی، تأثیر جنبش‌های فمینیسم بر تحول مفهوم خانواده، (تهران، مجله پژوهش‌های حقوقی، ۱۴۰۰)، دوره ۲۰، شماره ۴۶

۳. مونس سیاح، اکرم حسینی مجرد، بررسی بحران مادری در جهان غرب و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی، (تهران، مطالعات راهبردی زنان، ۱۳۹۰)، شماره ۵۳

باید کاملاً از این وضعیت طبیعی اما غیرانسانی رها شوند. این دست فمینیست‌ها در راستای مطالبه حق کنترل زن بر جسم خود تأکید می‌کنند که آزادی جنسی می‌تواند در زمینه فعلی و آزادی عمومی بیشتر زنان منجر شود.^۱

۵. کاهش ارتباط با فرزندان

گاهی در مواقعی که مادر خسته از سرکار برمی‌گردد یکی از راهبردهای زیر را در اتاق فرزند پیش می‌گیرد. یا با برخورد و تنش‌های بین مادر و کودک مواجه هستیم کودک نیازمند به محبت و توجه مادر و منتظر آمدن اوست و مادر خسته و عصبی کودک اظهار نیاز می‌کند نتیجه‌اش معلوم است گریه و بداخلاقی کودک پرخاشگری و بی‌حوصلگی مادر.

با اینکه برای آرام و ساکت کردن کودک و فرار از توجه‌کردن به وی از بازیچه‌هایی مانند رایانه تلویزیون و غیره کمک می‌گیرد بدون توجه به آثار سوئی که این وسایل در درازمدت در جسم و جان بچه برجای می‌گذارد و یا خوراکی‌های موردعلاقه وی شکلات پفک چیپس و امثال آن را در اختیار کودک قرار می‌دهد غافل از آسیب‌های آن. پیشوایان معصوم علیهم‌السلام برای داشتن فرزندى خوب ابتدا و گزینش همسر شایسته تأکید کرده‌اند رسول اکرم صلوات‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید ببین که نطفه که خود را چه محلی قرار می‌دهیم؛ زیرا رگ‌وریشه خانوادگی و فرزندان اثر می‌گذارد امام علی علیه‌السلام آن‌چنان به این مهم توجه داشت که به برادرش عقیل سفارش کرد زنی شجاع و نیرومند برایش انتخاب کند تا از او فرزندانى شجاع به دنیا آید عقیل از طایفه بنی کلاب زنی و با این اوصاف را برای علی علیه‌السلام خواستگاری کرد که بعدها او را ام‌البنین سلام الله علیها خواندند و قمر بنی‌هاشم علیه‌السلام در دامان او پرورش یافت البته پس از گزینش همسر مناسب مراقبت‌های لازم در هنگام انعقاد نطفه و نیز دوران بارداری از مسئولیت‌های زیربنایی والدین به شمار می‌آید مسئولیت اساسی والدین در برابر فرزندان تربیت صحیح است هرچند تربیت خود واژه عالی است که همه کردارها و فعالیت‌های والدین را در تمامی زمینه‌ها شامل می‌شود لیکن از منظور ما در اینجا آراستن فرزند و آداب اسلامی است این مهم از پیش از انعقاد نطفه آغاز می‌شود و در دوران بارداری زمان تولد و دوران کودکی و دوره‌های پس از آن ادامه دارد این مسئولیت به‌اندازه بااهمیت

۱. علی اردستانی، جنبش زنان مفهومی نظری یا واقعیتی جامعه‌شناختی، (تهران، مجله چیستا، ۱۳۸۵)

است که پیامبر اکرم صلوات الله علیه و آله فرمودند اگر هر یک از شما به تربیت فرزند خود پردازد برای او نیکوتر از آن است که هر روز نیمی از درآمد خود را در راه خدا صدقه بدهد.^۱

۶. افزایش سن ازدواج

بر اساس آمار و مطالعات اجتماعی در اثر تغییر سبک زندگی و الگوی همسرگزینی نرخ ازدواج نسبت به گذشته تغییر عمده یافته و میانگین سن ازدواج افزایش یافته است را ارزش‌ها و آداب و رسوم پذیرفته شده در جامعه مجموعه‌ای از بایسته‌های ازدواج از جمله سن مناسب آن را تعیین می‌کند.

آمار نشان می‌دهد که سن ازدواج در زنان و مردان افزایش یافته است شایان ذکر است نگرش‌های عمومی نسل جوان مانند ادامه تحصیل تا سطوح بالا، مشکلات اقتصادی و مشکل افزایش جمعیت و غیره در این زمینه تأثیر داشته است آمار نشان می‌دهد که افزایش سن ازدواج موجب تأخیر در امر مادری و کاهش فرصت مادری و باروری در سنین جوانی است که به نوعی ظرفیت افزایش نور در کشور را مورد تهدید قرار داده است.^۲

نتیجه

گسترده‌گی و تنوع در گرایش‌های فمینیستی و در نتیجه وجود نگاه‌های مختلف به عناصر مرتبط با خانواده روند انجام پژوهش را دشوار می‌ساخت. بررسی‌های صورت گرفته در جهت رسیدن به پاسخ سؤالات مدنظر این پژوهش نشان داد که تحقیق جامع و کاملی در ارتباط با تأثیر جنبش‌های فمینیستی بر تحول مفهوم خانواده در ایران نیز به طور خاص انجام نگرفته است، از آنجایی که این تحقیق درصدد پاسخ به سؤالات دیگری است در این مقاله مجالی برای بسط موضوع در حوزه ایران نیست. نوشتار حاضر در ابتدا پیش از هر امری به تحلیل مفاهیم فمینیسم و خانواده می‌پردازد، سپس رویکرد فمینیسم را نسبت به خانواده مورد بررسی قرار داده و در نهایت تحول مفهوم خانواده در تقابل با فمینیسم را تبیین می‌کند.

امروزه با پیشرفت و گسترش رسانه‌های دیجیتال و فضای مجازی، باتوجه به تهاجم فرهنگی صورت گرفته توسط کشورهای غربی، اندیشه فمینیسم در پوشش‌ها و ظواهر مختلف در حال

۱. حسین اسحاقی، مسئولیت والدین و فرزندان در برابر یکدیگر، شمیم یاس

۲. آزاد ارمکی، پیشین

گسترش و انتشار است. در این شرایط لازم است با اقدامات مختلف در حوزه فرهنگ و سبک زندگی در سطوح مختلف، از جمله سطوح سیاست‌گذاری و سطوح اجرایی از انتشار و گسترش این پدیده شوم با استفاده از اقدامات هوشمندانه جلوگیری نمائیم.

در ادامه پیشنهادهای در راستای برون‌رفت از وضعیت کنونی خانواده و مادری و پیشگیری از بحران، در بعد بین‌المللی و ملی ارائه می‌شود.

راهبردهای بین‌المللی

- طرح مسئله با تحلیلی واقع‌بینانه از گستره و عمق آن در سطح جهانی و دعوت از صاحب‌نظران و اندیشمندان برای حل آن
- تنظیم کلیه اسناد و قوانین بین‌المللی و پیش‌بینی استراتژی‌های جهانی در جهت حمایت از خانواده‌ی اصیل حاصل از ازدواج قانون و مادری
- اصلاح یا حذف کلیه قوانین ضد خانواده و مدافع تجرد
- تدوین کنوانسیون بین‌المللی «کرامت و حقوق مادری» توسط سازمان ملل و جلب مشارکت و همراهی همه دولت‌های عضو
- تأسیس صندوق جهانی حمایت از مادران آسیب‌دیده در جنگ‌ها و بحران‌های اجتماعی و اقتصادی
- به‌کارگیری همه ظرفیت‌های سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی در مقابله با بحران خانواده و مادری در آینده
- ایجاد بانک اطلاعات خانواده و مادران به‌منظور تبادل اطلاعات، تجربیات، فنون و ابتکارات تربیتی، خانوادگی و مادری از ملیت‌های مختلف.
- استفاده از ظرفیت‌های سازمان کنفرانس اسلامی، در پیشگیری و مقابله با تأثیرات بحران مادری بر کشورهای اسلامی
- بسیج و تقویت ظرفیت‌های رسانه‌ای در دنیا برای تقویت اخلاقیات، ارزش‌ها و معنویات و هشدار به جوامع و ارائه آموزش‌های لازم در جهت ارتقای فرهنگ عمومی و تقویت کارکردهای خانواده

• فعال کردن مجامع جهانی حقوق بشر به منظور پیش‌بینی قوانین و ضوابط لازم برای حمایت از بنیان مادری در جهان، به‌عنوان سرمایه‌های جهانی و تعیین مجازات‌های مؤثر در مقابله با متخلفان و سودجویان، اعم از دولت‌ها و تشکل‌های مافیایی و باندهای فساد و فحشا

راهبردهای ملی

• انجام مطالعات دقیق آینده‌پژوهی خانواده و مادری در ایران و ایجاد کرسی‌های نظریه‌پردازی در این موضوع به‌عنوان اقدامی بنیادین؛

• فرهنگ‌سازی در جهت حفظ اصالت‌های خانواده اسلامی و پررنگ کردن ویژگی‌های مثبت آن
• توان‌افزایی خانواده‌ها در جهت حفظ سلامت و اصالت خود (حفظ موقعیت والدین از نقش‌های خود و فرزندان در بعد فرزند)

• حمایت حقوقی و قانونی از خانواده و اولویت‌دادن به حقوق خانواده (حفظ حرمت‌ها و حریم‌ها) در کلیه تصمیم‌گیری‌های خرد، میانی و کلان کشور (تهیه پیوست خانواده برای کلیه طرح‌های ملی در کشور)

• تدوین الگوی خانواده طراز اسلام و شاخص‌های رشد و تعالی آن
• طراحی مکانیزم ملی مراقبت همه‌جانبه از خانواده‌های در حال تزلزل و اصلاح خانواده‌های در حال فروپاشی

• توانمندسازی مادران و ایجاد انگیزه در آنان برای ایفای صحیح نقش مادری (تواناسازی جسمی و روانی مادران)

منابع و مآخذ

• قرآن کریم

۱. از جنبش تا نظریه اجتماعی: تاریخ دو قرن فمینیسم، مشیرزاده، حمیرا، چاپ پنجم، تهران: شیرازه، ۱۳۹۰

۲. بررسی بحران مادری در جهان غرب و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی، سیاح، مونس، حسینی مجرد، اکرم، مطالعات راهبردی زنان، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، سال چهاردهم، شماره ۵۳، پاییز ۱۳۹۰

۳. تأثیر جنبش های فمینیسم بر تحول مفهوم خانواده، غنی زاده بافقی، مریم، ورمزیار، فائزه، مجله پژوهش های حقوقی، دوره ۲۰، شماره ۴۶، تابستان ۱۴۰۰
۴. جامعه‌شناسی اشتغال زنان ایران، اعزازی، شهلا، جمله گزارش، ش ۸۵، ۱۳۷۶
۵. جامعه‌شناسی خانواده ایرانی تهران، آزاد ارمکی، تقی، انتشارات سمت، ۱۳۹۰
۶. جنبش زنان مفهومی نظری یا واقعیتی جامعه‌شناختی، اردستانی، علی، مجله چیستا شماره ۲۲۶ و ۲۲۷، ۱۳۸۵
۷. جنبش زنان: فمینیسم، میشل، آندره، ویرایش اول. ترجمه هما زنجانیزاده. تهران، نیکا، ۱۳۸۳
۸. جنس دوم، دوبوار، سیمون، ۱۹۴۹، ترجمه صنعوی، قاسم، چاپ بیستم، ۱۴۰۲
۹. جنگ علیه خانواده، گاردنر، ویلیام، ترجمه معصومه محمدی، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۶
۱۰. شناخت و تحلیل تفاوت‌های حقوق خانواده از منظر اسلام و فمینیسم، فدایی، زهرا، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، تهران: دانشگاه خوارزمی، ۱۳۹۵
۱۱. فمینیسم تاریخیچه نظریات گرایش‌ها، رودگرد، نرگس، چاپ اول نشد دفتر مطالعات و تحقیقات زنان قم، ۱۳۸۸
۱۲. فمینیسم علیه زنان، حسینی، سید ابراهیم، کتاب نقد، ش ۱۷، ۱۳۸۰
۱۳. فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، گراگلیا، کارولین، ترجمه معصومه محمدی. تهران، معارف، ۱۳۸۵
۱۴. قاجاق زنان بردگی معاصر، اشتری، بهناز، ۱۳۸۵، تهران، میزان
۱۵. مسئولیت والدین و فرزندان در برابر یکدیگر، اسحاقی، حسین، شمیم یاس
۱۶. نقش‌زن در خانواده از دیدگاه اسلام، حسینی، زهرا، مجله زن و خانواده، شماره ۳، ۱۳۹۲
۱۷. وب سایت برهان، چیدری زهرا کارشناس مسائل فرهنگی برگرفته
۱۸. Abbott, Pamela, Claire Wallace and Melissa Tyler. An introduction to sociology. ۲nd Ed. London: Routledge, ۲۰۰۵
۱۹. Mackay, Finn. Radical Feminism. ۱st Ed. New York: palgrave macmillan, ۲۰۱۵.